

המרכז לחקר האשה בהלכה

ללמוד וללמד

חוברות עיון בנושא מעמד האשה בהלכה

מספר 1

המחיצה בבית הכנסת

הרב מוניק זיסקינד גולדברג

מכון שכטר למדעי היהדות

ירושלים

ניסן תשס"ד – אפריל 2004

המרכז לחקר האשה בהלכה

צוות המרכז

הרב פרופ' דוד גולינקין, מנהל ועורך
הרב ישראל ורמן, יועץ לענייני הלכה
הרב מוניק זיסקינד גולדברג, חוקרת
הרב דיאנה וילה, חוקרת

הוועדה המייעצת

ד"ר סוזן ארונוב, ארה"ב
פרופ' משה בנוביץ, ישראל
ד"ר רות הלפרין-קדרי, ישראל
הרב שמואל לואיס, ישראל
עו"ד רבקה מקייס, ישראל
פרופ' ארווין קוטלר, קנדה
פרופ' מיכאל קורינלדי, ישראל
הרב פרופ' מאיר רבינוביץ, ארה"ב
הרב ד"ר עינת רמון, ישראל
הרב פרופ' עמנואל רקמן, ישראל וארה"ב
פרופ' אליס שלוי, ישראל
עו"ד ד"ר שרון שנהב, ישראל

מכון שכטר למדעי היהדות מודה לקרן פורד ולסוכנות היהודית לארץ ישראל
עבור תמיכתם הכספית במרכז לחקר האשה בהלכה.

תשס"ד – 2004

כל הזכויות שמורות
למכון שכטר למדעי היהדות
ת"ד 16080, ירושלים 91160
טלפון: 02-6790755
פקס: 02-6790840

דואר אלקטרוני: schechter@schechter.ac.il
אתר אינטרנט: www.schechter.ac.il

נדפס בישראל

מסת"ב 965-7105-18-8

סידור ועימוד: לשון למודים בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

ה	הקדמה
ז	מבוא
ז	1) האם יש איסור בישיבה מעורבת בבית הכנסת?
יא	2) אין עדות להפרדה בין נשים לגברים במעמדי תפילה עד ימי הביניים
יד	3) מחיצה או עזרת נשים – מנהג שהתפתח בימי הביניים
טו	4) האם מותר לבטל את מנהג המחיצה או עזרת הנשים?
יח	5) סיכום והלכה למעשה
כ	ספרות
כא	אישים
כב	מושגים

הקדמה

מכון שכטר למדעי היהדות

מכון שכטר למדעי היהדות הוא אחד מהמוסדות האקדמיים המובילים במדעי היהדות במדינת ישראל. הגישה האקדמית הייחודית בשכטר משלבת דרכי לימוד מסורתיות עם גישות מחקר מודרניות. לצד הדיון ההיסטורי והטקסטואלי במקורות היהדות מתנהל שיח תרבותי ואקטואלי, המתמודד עם הדילמות המוסריות-חברתיות של החברה הישראלית בימינו. מכון שכטר מציע לימודים לקראת תואר שני רב-תחומי במדעי היהדות בתחומים קלאסיים כגון מקרא, מחשבת ישראל ותולדות עם ישראל ליד תחומים חדשניים, הבוחנים את שאלת המגדר, החינוך, הקהילה והאומנות בהיבט יהודי.

במכון לומדים תלמידים מכל רחבי הארץ המייצגים קשת רחבה של דעות ותפיסות עולם בחברה הישראלית, והנהנים מאווירת לימודים חמה, פתוחה ופלורליסטית.

בתחום המחקר היישומי, המכון מנהל את המכון לחקר ההלכה ויישומה, המרכז לאומנות יהודית, והמרכז לחקר האשה בהלכה.

המרכז לחקר האשה בהלכה

"המרכז לחקר האשה בהלכה" שליד מכון שכטר למדעי היהדות, נוסד בשנת תש"ס בעזרת מענק מקרן פורד, על מנת לחקור את מעמד האשה בבית הכנסת, ועל מנת למצוא פתרונות לבעיית העגונות של ימינו המחכות שנים לקבל גט פיטורין כתוצאה מסרבנות או סחטנות מצד בעליהן. העניין הראשון מטופל בספרי "מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות" שיצא לאור בשנת תשס"א ובסדרה "ללמוד וללמד" המונחת לפניכם. העניין השני מטופל בשתי דרכים – בספר "פתרונות הלכתיים לבעיית העגונות" שיופיע בקרוב, ובכתב העת "זעקת דלות" שבדק מקרים ספציפיים של עגונות שחיכו שנים לישועה מבתי דין רבניים ללא הועיל.

סדרת "ללמוד וללמד"

סדרה חדשה זו מוקדשת בעיקר למעמד האשה בבית הכנסת. היא מבוססת על ספרי הנ"ל "מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות", אבל היא מיועדת לציבור הרחב. בחוברת זו – הראשונה בסדרה – הרב מוניק זיסקינד גולדברג שיכתבה את תשובתי על "המחיצה בבית הכנסת" מתוך הספר הנ"ל על מנת שכל קורא ישראלי יוכל להבין את הדברים אפילו אם אין לו רקע בתלמוד ובהלכה. הרב דיאנה וילה הוסיפה מדור של "אישים" ומדור של "מושגים" על מנת להקל על הקוראים.

החברות בסדרה זו תתפרסמנה בחמש שפות – עברית, אנגלית, רוסית, ספרדית וצרפתית – על מנת להגיע לכמה שיותר קוראים בארץ ובחו"ל.
יהי רצון שחברות אלו תעודדנה את הציבור היהודי ללמוד וללמד על מעמד האשה בהלכה, ושאותו לימוד גם יביא לידי מעשה.

פרופ' דוד גולינקין
מכון שכטר למדעי היהדות
ירושלים עיר הקודש
ניסן תשס"ד

מבוא**

בבתי הכנסת האורתודוקסיים קיימת הפרדה פיזית בין נשים לגברים בזמן התפילה. הפרדה זו נעשית בהושבת הנשים באזור מיוחד בבית הכנסת,¹ או בהעמדת מחיצה בין הנשים לגברים. במאה התשע-עשרה התחילו במספר קהילות בארצות הברית להנהיג ישיבה מעורבת, וכיום ישיבת נשים וגברים יחד היא נוהגת ברוב בתי הכנסת הרפורמיים והקוסרבטיביים (מסורתיים) בחוץ לארץ ובמדינת ישראל. אבל רבנים אורתודוקסיים ממשיכים להתנגד לכל שינוי בסדרי הישיבה בבית הכנסת. מטרטנו לברר בחוברת זו את ההלכה בנושא ההפרדה והמחיצה.²

1) האם יש איסור בישיבה מעורבת בבית הכנסת?

לפי העמדה האורתודוקסית, יש איסור הלכתי להושיב נשים וגברים יחד בבית הכנסת. ולפי דעת חלק מגדולי הרבנים האורתודוקסים, האיסור הוא איסור מדאורייתא*. כך, למשל, טוען הרב י"ד סולובייצ'יק: "דבר זה הוא 'איסור דאורייתא שאי אפשר לעזבו על ידי מעשה תחוקתי כלשהו... מה שנגזר על ידי ה' לא יכול להיבטל בידי אדם".³ שתי הטענות העיקריות של מחייבי המחיצה הן: (א) כבר בבית המקדש השני היתה הפרדה בין המינים, ולכן יש חיוב הפרדה בבית הכנסת; (ב) לפי הרב סולובייצ'יק ההפרדה נחוצה כדי לא לעבור על האיסור של "ערות דברי". להלן נבדוק את טענות אלו.

א) האם היתה הפרדה בין המינים בבית המקדש השני?

הטענה העיקרית של הפוסקים האורתודוקסיים היא שכבר בבית המקדש היתה הפרדה בין נשים לגברים, ושהפרדה זו היתה חובה מן התורה.⁴ לדבריהם, בית הכנסת הוא "מקדש מעט" (מדרש על יחזקאל י"א: ט"ז, המופיע במגילה כ"ט ע"א), ועל כן גם בבית הכנסת חובת הפרדה בין נשים לגברים היא מדאורייתא*.

** בסוף החוברת ימצא הקורא מדור "אישים" ומדור "מושגים". כוכבית * לאחר מילה מפנה למדור המושגים; • מפנה למדור האישים.

1 בזמנינו איזור זה מכונה "עזרת נשים" בהשפעת השם של אחת מעזרות בית המקדש, למרות שאין כנראה קשר ביניהם. וראה על "עזרת נשים" בבית המקדש בהמשך.

2 מאמר זה מבוסס על תשובת הרב דוד גולניקין, שהופיעה בחוברת ב' של תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל בשנת תשמ"ז ופורסמה שוב בספרו "מעמד האשה בהלכה". אנו מפנים לנוסח השני המורחב יותר. רשימת קיצורים ביבליוגרפיים מובאת בסוף החוברת.

3 *Conservative Judaism* 11/1 (Fall 1956), עמ' 50; ליטווין, עמ' 139-140. התרגום לעברית הוא של גולניקין, עמ' 179.

4 ראה למשל תשובתו של הרב משה פיינשטיין באגרות משה אורח חיים, סימן ל"ט = ליטווין, עמ' י"א-י"ט.

עזרת הנשים שבבית המקדש

שטח בית המקדש השני היה מחולק לאיזורים, שדרגת קדושתם עלתה לפי הקירבה לקודש הקודשים.⁵ האיזור הראשון היה מכונה "עזרת הנשים", וממנו נכנסו לאיזורים הפנימיים דרך שער נקנור. עזרת הנשים לא היתה מיועדת לנשים בלבד, ואין מקור הלכתי המדבר על גבול שעד אליו היו הנשים מותרות להיכנס.⁶ השם ניתן לעזרה, כנראה מפני שבדרך כלל היו נשים מתקרבות עד לשער ניקנור ולא היו נכנסות פנימה אלא לצורך הבאת קרבנות או ביכורים.⁷

על פי המקורות התנאיים* והאמוראיים*, ומעדות של יוספוס פלביוס*, ברור שבעזרת הנשים היו נשים וגברים בכל ימות השנה, ואין עדות על הפרדה ביניהם.⁸

מקורות שלפיהם היתה הפרדה בין המינים בעזרת הנשים שבבית המקדש

בעזרת הנשים התקיימו מעמדים ציבוריים של עבודת ה', כגון קריאת התורה על ידי הכהן הגדול ביום הכיפורים (יומא ס"ט ע"א-ע"ב), וקריאת התורה ב"הקהל*" על ידי המלך (סוטה מ' ע"ב-מ"א ע"א ומקבילות). בעזרת הנשים התקיימה גם שמחת בית השואבה, שעליה נאמר במשנה* סוכה ה' א': "כל מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו".

בתקופה מסוימת תיקנו חכמים להקים גזוזטרא לנשים בעזרת הנשים שבבית המקדש בשעת שמחת בית השואבה. וכך שנינו במשנה* מדות ב' ה':

וחלָקָה [= כותלי עזרת הנשים היו חלקים] היתה בראשונה. והקיפּוה כצוצרה [= גזוזטרא] שהנשים רואות מלמעלן והאנשים מלמטן כדי שלא יהו מעורבין.

במבט ראשון נראה שהקיפו את עזרת הנשים בגזוזטרא קבועה שבה עמדו הנשים במשך כל השנה. אבל מפרשי המשנה (רמב"ם*, המאירי*, רא"ש*, רע"ב*, תפארת ישראל*) הסבירו שהגזוזטרא הוקמה רק לצורך שמחת בית השואבה.⁹ מתקני התקנה ביקשו על ידי כך להפריד בין המינים כדי למנוע קלות ראש בזמן השמחה הגדולה.¹⁰

וכך שנינו במשנה* סוכה ה' ב': "במוצאי יום טוב הראשון של חג ירדו לעזרת הנשים ומתקנין שם תקון גדול".

5 ראה משנה כלים א' ח' ט'.

6 ראה עוד בנושא זה אצל ספראי, עזרת נשים, עמ' 331-332.

7 ראה למשל בתוספתא ערכין ב' א' ובמשנה ביכורים א' ה'.

8 ראה גולניקין, עמ' 186-187.

9 לפי פרופ' אלבק בהשלמות למשנה סוכה, עמ' 477, היו כנראה זיזין קבועים, ורק הוסיפו לוחות ומעקה בחג.

10 כך מתארת המשנה (סוכה ה' ד') את החגיגות: "החסידיים ואנשי המעשה היו מרקדים לפניהם [לפני הכהנים] באבוקות של אור שבידיהן ואומרים לפניהן דברי שירות ותושבחות, והלויים בכינורות ובנבלים ובמצלתיים ובחצוצרות ובכלי שיר בלא מספר".

ובתוספתא* סוכה ד' א' (מהד' ליברמן, עמ' 272) כתוב:

בראשונה כשהיו רואין שמחת בית השואבה היו אנשים רואין מבפנים ונשים רואות מבחוץ, וכשראו בית דין שהן באין לידי קלות ראש, עשו שלש גזוזטראות בעזרה, כנגד שלש שלש רוחות, ששם נשים יושבות ורואות בשמחת בית השואבה ולא היו מעורבין.

ובתלמוד* הבבלי (סוכה נ"א ע"ב) מסבירים מהו ה"תיקון הגדול" שעליו מדברת המשנה:

מאי [= מהו] תיקון גדול? אמר רבי אלעזר: כאותה ששינו [במשנה מדות הנ"ל]: "חלקה היתה בראשונה והקיפופה גזוזטרא, והתקינו שיהו נשים יושבות מלמעלה ואנשים מלמטה". תנו רבנן: בראשונה היו נשים מבפנים ואנשים מבחוץ, והיו באים לידי קלות ראש. התקינו שיהו נשים יושבות מבחוץ ואנשים מבפנים, ועדיין היו באין לידי קלות ראש. התקינו שיהו נשים יושבות מלמעלה ואנשים מלמטה.

כלומר, על פי תקנת חכמים, כל שנה, לפני שמחת בית השואבה, הקימו את הגזוזטרא על מנת להפריד בין נשים לגברים, כדי למנוע "קלות ראש" שעלולה היתה להיות שם בגלל השמחה הגדולה.

בהמשך (נ"א ע"ב-נ"ב ע"א), דנה הסוגיא בשאלה, איך יכלו חכמים לשנות את תבנית בית המקדש שניתנה מיד האלהים, כי בתבנית המקורית לא היתה גזוזטרא:

היכי עביד הכי [= איך עשו כך]?! והכתיב [והרי כתוב] "הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל" (דברי הימים א' כ"ח:י"ט)! אמר רב: קרא אשכחו ודרוש [=פסוק מצאו ודרשו], "וספדה הארץ משפחות משפחות לבד משפחת בית דוד לבד ונשיהם לבד" (זכריה י"ב:י"ב). אמרו: והלא דברים קל וחומר. ומה לעתיד לבא – שעוסקין בהספד ואין יצר הרע שולט בהם – אמרה תורה אנשים לבד ונשים לבד, עכשיו שעוסקין בשמחה ויצר הרע שולט בהם – על אחת כמה וכמה.¹¹

כלומר: איך יכלו חכמים לשנות את תבנית בית המקדש? הרי כתוב בדברי הימים, שתבנית זו בשלמותה ("הכל") ניתנה בנבואה מידי האלהים? על שאלה זאת ענה רב (אמורא* בבלי מהדור הראשון) שחכמים למדו קל וחומר מפסוק בזכריה. אם במצב של הספד, שבו אין יצר הרע שולט, נשים וגברים חייבים להיות בנפרד, על אחת כמה וכמה במצב של שמחה, שבה יש יותר מקום לחשוש ליצר הרע, חייבים להפריד בין המינים, ולכן תיקנו להקים את הגזוזטרא.

11 ראה גם ירושלמי סוכה ה' ב', דף נ"ה ע"ב.

הרבנים האורתודוקסיים ראו בדברי האמורא* רב הוכחה שהגזוזטרא בעזרת הנשים שבבית המקדש היתה מדאורייתא*. רב הסביר שחכמים הקימו את הגזוזטרא על סמך דרשה של הפסוק בזכריה. מזה מסיק הרב משה פיינשטיין* (אגרות משה אורח חיים סימן ל"ט = ליטווין, עמ' י"א):

לכן הוא כמפורש שצריך לעשות הזיזין והגזוזטרא, ולא הוצרך להאמר זה על ידי גד החוזה ונתן הנביא שהודיעו להם על פי ה' מלאכת התבנית והוי גם זה ממילא בכלל 'הכל בכתב'.

כלומר, הגזוזטרא נכללה בתבנית בית המקדש המקורית, אפילו אם דבר זה לא נאמר במפורש. ולכן לפי דעתו של הרב פיינשטיין, ההפרדה היא חיוב מדאורייתא*.

אבל לא כך משתמע מהמקורות. ברור מהמשנה* ומהתוספתא* שהקמת הגזוזטרא היא תיקון של החכמים, ולא חיוב מהתורה. הפסוק הנדרש בתלמוד הוא מן הנביאים ולא מן התורה, לכן לא ניתן ללמוד ממנו דין דאורייתא. כל מטרתו של רב היתה להצדיק את תקנת החכמים בעזרת פסוק, ולא להוכיח שהגזוזטרא היא מדאורייתא*.¹²

לסיכום, ממקורות אלו אנו לומדים:

- (א) שבשמחת בית השואבה תיקנו חכמים להקים גזוזטרא לנשים כדי למנוע קלות ראש.
- (ב) שהפרדה זו בין נשים לגברים בבית המקדש היתה זמנית, ורק במשך שמחת בית השואבה.
- (ג) ההנחה של הרבנים האורתודוקסיים שהקמת הגזוזטרא היתה מדאורייתא*, אינה נכונה. הפרדה זו היתה תקנת חכמים כפי שנאמר במפורש במשנה סוכה.

בית הכנסת כמקדש מעט

העובדה שעל פי האגדה בית הכנסת נקרא "מקדש מעט" אינה מלמדת שניתן להקיש מבית המקדש לבתי הכנסת מבחינה הלכתית. שני המוסדות שונים מאוד הן מבחינת השימוש והן מבחינת המבנה. אפילו אם היינו מגיעים למסקנה שהיתה מחיצה או הפרדה קבועה בבית המקדש (והראנו שלא כך היה המצב), אי אפשר ללמוד מזה על המעמד ההלכתי של המחיצה בבית הכנסת. "אי אפשר להקיש מחגיגה המונית בבית המקדש לתפילה בציבור בבית הכנסת".¹³

12 ראה גולינקין, עמ' 182.

13 גולינקין, עמ' 183 ושם, הערה 5.

ב) ערוות דבר

יש רבנים אורתודוקסיים הלומדים את מקור האיסור על ישיבה מעורבת בבית הכנסת מהאמור בדברים כ"ג: ט"ו, "וְלֹא יֵרָאֶה בֶּן עֶרְוֹת דָּבָר"¹⁴ פסוק זה מלמד לדעתם על הצורך להפריד בין המינים כדי לא להגיע לקלות ראש.

אבל פסוק זה שבספר דברים אינו מדבר על הפרדה בין המינים כי אם בדרישה לשמירת המחנה במדבר מכל טומאה. הפסוק לפי פשוטו מדבר על חיוב בעל קרי* לצאת מהמחנה, ועל הדרישה לעשיית הצרכים מחוץ למחנה. אמנם בתלמוד* (ברכות כ"ה ע"ב) דורשים חכמים מפסוק זה, שאסור לקרוא קריאת שמע על יד ערוה (עירום). ברם אין בתלמוד קשר בין פסוק זה לבין הפרדה בין נשים לגברים בבית הכנסת. הרבנים המודרניים, שהשתמשו בפסוק זה, יצרו איפוא מדעתם מדרש הלכה חדש.

לסיכום, אפשר לומר באופן ברור, שדרישת ההפרדה בין נשים לגברים בבית הכנסת אין לה יסוד בתלמוד. גם בספרות ההלכתית העוסקת בהלכות תפילה ובית הכנסת, מימי התלמוד ועד המאה התשע-עשרה, לא שמענו על איסור של ישיבה מעורבת בבית הכנסת. מתברר איפוא שהנוהג של הפרדה בין המינים בבית הכנסת הוא מנהג, ונבדוק עתה את תולדות מנהג זה.

2) אין עדות להפרדה בין נשים לגברים במעמדי תפילה עד ימי הביניים

א) תקופות בית ראשון ובית שני

יש כמה רמזים בתנ"ך ובספרים החיצוניים המלמדים, שלא היתה הפרדה בין המינים במעמדי תפילה בתקופות בית ראשון ושני.¹⁵

קריאת התורה בציבור בתקופת המקרא

בדברים ל"א: י-י"ב נאמר:

ויצו משה אותם לאמר מקץ שבע שנים במעד שנת השמטה בחג הסכות. בבוא כל ישראל לראות את פני ה' אלהיך במקום אשר יבחר תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם. תקהל את העם האנשים והנשים והטף וגרך אשר בשעריך למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ה' אלהיכם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת.

14 זו טענתו של הרב י"ב סולובייצ'יק – ראה לעיל הערה 3. הרב סולובייצ'יק מבדיל בין הפרדה לבין מחיצה. הוא מודה שקשה למצוא מקור לענין חיוב מחיצה מהתורה, והוא טוען שהמחיצה היא חיוב מדרבנן*, כסייג* לתורה.

15 גולינקין, עמ' 185-186.

ובנחמיה ח': א'-ב' נאמר:

ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב אשר לפני שער המים ויאמרו לעזרא הסֵפֶר להביא את ספר תורת משה אשר צוה ה' את ישראל. ויביא עזרא הכהן את התורה לפני הקהל מאיש ועד אשה וכל מבין לשמע ביום אחד לחדש השביעי.

ממקורות אלו אנו לומדים שנשים וגברים התאספו יחד לשמוע את קריאת התורה בציבור ואין זכר להפרדה ביניהם.

תפילה מעורבת בבית המקדש

בספר יהודית ד': י"א-י"ב (מהד' גרינץ, עמ' 106) כתוב:

וכל איש ישראל ואשה ונער היושבים בירושלים נפלו לפני ההיכל ויתנו אפר על ראשיהם ויטו את שקיהם לפני ה'... ויזעקו לאלהי ישראל יחדו בחזקה.

ספר יהודית נכתב בתקופת בית השני (כנראה במאה הרביעית לפני הספירה), ויש כאן עדות מפורשת על תפילה מעורבת בתוך בית המקדש.

קריאת התורה בהקהל בעזרת הנשים שבבית המקדש השני

כאמור לעיל, לפי הגמרא בסוטה מ' ע"ב-מ"א ע"א, המלך קרא בתורה ב"הקהל"י* בעזרת הנשים שבבית המקדש השני. גם נשים חייבות במצות "הקהל",¹⁶ ועל כן מסתבר שנשים נכחו ב"הקהל" בעזרת הנשים בבית מקדש השני, כפי שהן נכחו ב"הקהל" בימי עזרא ונחמיה, ואין עדות שהיתה הפרדה בין המינים במעמד זה.

(ב) בתי כנסת עתיקים

נבדוק עתה האם יש עדות במקורות הספרותיים ובממצאים הארכיאולוגיים להפרדה בין נשים לגברים בבתי הכנסת העתיקים.

אין זכר למחיצה או לעזרת נשים במקורות

מבדיקת המקורות הספרותיים מסוף ימי בית שני ועד סוף תקופת הגאונים עולה, שאין זכר למחיצה או לעזרת נשים.¹⁷

קיימים אמנם מקורות תלמודיים, שמהם ביקשו הפוסקים האורתודוקסיים להביא ראיה לקיום המחיצה בבית הכנסת בתקופת התלמוד. הרי דוגמא אחת:

בקידושין פ"א ע"א יש סוגיא העוסקת בדיני ייחוד, האיסור לגבר להתייחד עם אשה בחדר אחד. מסופר שם, ש"אבוי דיר גולפי, רבא דייר קנה" [=אבוי היה מעמיד

16 ראה דברים ל"א: י-י"ב; קידושין ל"א ע"א; רמב"ם הלכות חגיגה, ג': א'.

17 ראה בדיקת המקורות אצל גולינקין, עמ' 188-191.

קנקנים של חרס מסביב, רבא היה מעמיד קנים מסביב]. נסיבות הסיפור אינן ברורות. רש"י למשל מפרש (שם, ד"ה גולפי), שמדובר ב"מקום קבוצת אנשים ונשים או לדרשה או לחופה". אבל ברור שלא מדובר בבית הכנסת, ולכן אין לראות מכאן הוכחה לקיום מחיצה בבית הכנסת. התלמוד רק מספר שבנסיבות מיוחדות נאלצו אב"י ורבא להקים מחיצות ארעיות. אכן, גם הפוסקים לא הביאו מעשה זה ללמוד ממנו הלכה לגבי מחיצה.

נשים נהגו ללכת לבית הכנסת ולהשתתף בתפילות

אמנם על פי ההלכה נשים חייבות בתפילה,¹⁸ אבל אפשר היה לטעון שהעדר זכר של עזרת נשים או של מחיצה במקורות נובע מהעובדה, שנשים לא הירבו ללכת לבית הכנסת והתפללו בביתן. הנחה זו אינה נכונה, וקיימים מקורות רבים המעידים על השתתפות נשים בתפילות ועל העובדה שהן הלכו באופן תדיר לבית הכנסת. להלן כמה דוגמאות.

– יוספוס פלביוס* מתאר בקדמוניות היהודים (י"ד, י', כ"ד, סעיף 259-261, מהד' שליט, כרך ג', עמ' 140), החלטה של שליטי סארדיס (באסיה הקטנה) בסוף המאה הראשונה לפני הספירה:

המועצה והעם החליטו... [שהיהודים יורשו] להתכנס ולהתקין חיי הציבור שלהם לפי המנהגים הנהוגים (אצלם)... ושיינתן להם גם מקום, שבו יתכנסו עם נשיהם וטפם ויערכו את התפילות המקובלות עליהם מאבותיהם...
יש במאמר זה עדות שנשים השתתפו בתפילות בבית הכנסת שבסארדיס.¹⁹

– בברייתא* בתלמוד הבבלי* (עבודה זרה ל"ח ע"א-ע"ב), כתוב: "שופתת אשה קדירה על גבי כירה, ובאת עובדת כוכבים ומגיסה עד שתבא מבית המרחץ או מבית הכנסת, ואינה חוששת". כלומר אשה יהודיה יכולה לשים קדירה על האש, ומותר לגויה לבחוש בה, בזמן שהיהודיה נמצאת בבית המרחץ או בבית הכנסת. מעדות זו עולה שנשים היו רגילות ללכת לבית הכנסת כפי שהיו רגילות ללכת לבית המרחץ.

– בתלמוד בבלי, סוטה כ"ב ע"א מסופר:

האלמנה הזו שהיה בית כנסת בשכונתה, כל יום היתה הולכת ומתפללת בבית מדרשו של ר' יוחנן, אמר לה: בְּתִי, אין בית כנסת בשכונתך? אמרה לו: רבי, ולא שכר פסיעות יש לי?²⁰

18 ראה תשובתו של הרב דוד גולינקין בנושא "נשים במנין וכשליחות ציבור", בתשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל ו' (תשנ"ה-תשנ"ח), עמ' 59-68 = גולינקין, עמ' 47-59.

19 גולינקין, עמ' 188.

20 הארמית שבתלמוד תורגמה לעברית.

רבי יוחנן אינו מתפלא שהאשה באה כל יום לבית הכנסת, אלא שאינה הולכת לבית הכנסת שבשכונתה.²¹

וכך מסכם פרופ' שמואל ספראי:

העובדה שנשים חייבות היו בתפילה ואף נהגו לילך לבית הכנסת, ושכל זאת לא מצינו בספרות כל ראייה על מציאותה של עזרה, מעידה במידת-מה שלא היתה קיימת כל עזרה וכל מחיצה.²²

אין הוכחות ארכיאולוגיות לקיום עזרת נשים בבית הכנסת העתיק

בכמה מהשרידים של בתי-כנסת עתיקים בארץ ישראל גילו ארכיאולוגים בתחילת המאה העשרים שרידים של יציעים, וקבעו בלי היסוס שמדובר בעזרת נשים. אבל אחרי בדיקה נוספת של ממצאים של יותר ממאה שרידי בתי-הכנסת מתקופת התלמוד שנתגלו בארץ ישראל ובתפוצות התברר שרק בחמישה בתי-כנסת ארצישראלים יש ראיות סבירות שהיו בהם יציעים.²³ בנוסף לכך, אין ראיה ארכיאולוגית שהיציעים שנתגלו שימשו לעזרת נשים.

אפשר גם ללמוד על העדר עזרת נשים או מחיצה בבתי הכנסת העתיקים מהכתובות השונות שנתגלו בבתי כנסת אלה לכבוד התורמים. בעשרות הכתובות מוזכרים פסיפסים, שערים, כניסות, חצרות, הכנסת אורחים, עמוד או שורת עמודים, מדרגות, משקוף, אכסניה, חדרים, מתקני מים ועוד, אבל אין כתובת אחת המזכירה עזרת נשים.²⁴

לסיכום, ראינו עד כאן שנשים נהגו בעת העתיקה לבקר בבית הכנסת בתדירות. יחד עם זאת ראינו, שאין הוכחה ארכיאולוגית או ספרותית לקיומן של מחיצה או של עזרת נשים באותה תקופה.

(3) מחיצה או עזרת נשים – מנהג שהתפתח בימי הביניים

למרות שאין מקור הלכתי לפני המאה התשע-עשרה המחייב מחיצה או עזרת נשים, יש עדויות רבות במקורות מימי הביניים המעידים בעקיפין על קיום הפרדה בין המינים בבתי הכנסת.

א) המקור הקדום ביותר הוא כנראה סדר אליהו רבה, שמסוף תקופת הגאונים. וכך כתוב שם (פרשה ט', מהד' איש שלום, עמ' 46): "לא יעמוד אדם בין הנשים

21 ראה דוגמאות נוספות אצל גולינקין, עמ' 52-53, וספראי, עזרת נשים, עמ' 334-336.

22 ספראי, עזרת נשים, עמ' 334.

23 ברוטן, נשים, עמ' 104-123.

24 ראה ספראי, עזרת נשים, עמ' 337; גולינקין, עמ' 192.

ויתפלל מפני דעת נשים". כלומר, אסור לאדם להתפלל על יד אשה, כנראה מפני היסח הדעת שנגרם על ידי כך.²⁵

(ב) בכמה קטעי גניזה מפוסטאט שבמצרים מן המאה הי"א, נזכרת עזרת הנשים במפורש בפעם הראשונה. פרופ' זאב ספראי ואחרים משערים, שעזרת הנשים היתה פשרה עם המנהג המוסלמי שלא הרשה לנשים להיכנס למסגד כלל וכלל.²⁶

(ג) החל מהמאה השלוש-עשרה, ישנם מקורות בספרד, ובמיוחד באשכנז, המזכירים במפורש מחיצה או עזרת הנשים (הנקראת בדרך כלל "בית הכנסת של הנשים").²⁷

(ד) בסוף המאה התשע-עשרה מופיע לראשונה במקורות ההלכתיים חיוב מפורש להפרדת המינים בבית הכנסת על ידי מחיצה או עזרת נשים. דרישה זו הועלתה על ידי רבנים אורתודוקסיים כחלק ממאבקם נגד הזרמים האחרים ביהדות.

4) האם מותר לבטל את מנהג המחיצה או עזרת הנשים?

מהאמור עד כאן ברור, שהפרדה בין המינים בבית הכנסת על ידי מחיצה או עזרת נשים אינה חיוב מדאורייתא או מדרבנן, אלא מנהג שהתפתח כנראה בסוף תקופת הגאונים. השאלה היא איפוא, האם מותר לבטל מנהג עתיק זה, או שמא אין לשנות מנהג המקובל על כלל ישראל?

א) טענות הרבנים האורתודוקסיים

כמה מהרבנים האורתודוקסיים מודים, שחובת הפרדת המינים בבית הכנסת מקורה במנהג,²⁸ ובכל זאת הם אוסרים כל שינוי בעניין זה, והרי טענותיהם.

אי אפשר לשנות מנהג אבות

בכמה מקומות בתלמוד ובמדרש מודגש שאסור לשנות מנהג אבות.²⁹ בעלי סוגיות אלה מסתמכים על פסוקים כגון: "שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך" (משלי א': ח').

25 כך מפרש גולינקין, עמ' 192.

26 ספראי, מומנט, עמ' 8, וגולינקין, עמ' 193.

27 ראה רשימת המקורות אצל גולינקין, עמ' 193, הערה 17.

28 כך למשל הרב קוטלר, עמ' כ"ב.

29 פסחים נ' ע"ב; ביצה ד' ע"ב; ירושלמי פסחים ד': א', דף ל' ע"ב = בראשית רבה צ"ד: ד', מהד' תיאודור אלבק, עמ' 1174, בשינויי הגירסא לשורה 5.

חייבים לשמוע לבית הדין הגדול בירושלים

המתנגדים לכל שינוי במנהגים סומכים גם על מה שכתב הרמב"ם³⁰ בהלכות ממרים פרק א' א' ב':

בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה, והם עמוד ההוראה ומהם חוק ומשפט יוצא לכל ישראל... כל מי שאינו עושה בהוראתן עובר בלא תעשה שנאמר "לא תסור מכל הדבר אשר יגידו לך [ימין ושמאל]" (דברים י"ז: י"א)... אחד דברים שלמדו אותן מפי שמועה והם תורה שבעל פה... ואחד דברים שעשו אותן סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה והם הגזרות והתקנות והמנהגות, בכל אחד ואחד משלשה דברים אלו מצוות עשה לשמוע להן. והעובר על כל אחת מהן עובר בלא תעשה.³⁰

לדעת רבנים אורתודוקסיים מסויימים, המחיצה היא אחד המנהגים שנקבעו על ידי בית הדין הגדול, ואסור לבטל מנהג זה.

ב) תשובה לטענות אלו

כוונת הרמב"ם

הרמב"ם³⁰ בהלכה זו עוסק רק במנהגים שקבע בית הדין הגדול בירושלים, אבל אנו ראינו לעיל שאנחנו עוסקים במנהג שהתפתח כאלף שנה לאחר החורבן.

מנהגים עתיקים בוטלו במשך הדורות

למרות הנאמר בסוגיות התלמודיות לגבי מנהג אבות, אלפי מנהגים בוטלו במשך הדורות בשל סיבות שונות, כגון מנהג שמקורו בטעות, מנהג בלתי-סביר או בלתי-הגיוני, מנהג גרוע, ועוד.³¹

התחשבות בתנאי המקום והזמן

מספר רב של הלכות, וקל וחומר של מנהגים, בוטל בתולדות עם ישראל, מפני שהטעם המקורי של ההלכה או של המנהג נעלם מחמת שינויים חברתיים. הפוסקים המאוחרים מדברים על "השתנות הטבעים".³² אפילו הרמ"א³², שכתב בשולחן ערוך (אורח חיים תר"צ: י"ז), "איך לבטל שום מנהג או ללעוג עליו, כי לא לחנם הוקבעו", כתב במקום אחר: "מיהו אם נשתנה העניין מאשר היה בזמן הראשונים רשאים לשנות המנהג לפי הזמן" (זאת היא פרפרזה של בעל מגן אברהם* באורח חיים שם, סעיף קטן

30 מהדורת פרנקל, ירושלים תשנ"ח. ראה גם רמב"ם הלכות קידוש החודש ה': ה'.

31 ראה דוגמאות אצל אלון, עמ' 760-764.

32 לדוגמאות ראה גייקובס, פרקים ט"י-י; גוטל, עמ' 33-47.

כ"ב, שסיכם את דברי הרמ"א בשאלות ותשובות הרמ"א סימן כ"א [=סימן י"ט במהדורות מאוחרות].

בימי הביניים הפרידו בין נשים לגברים בהרבה תחומי החיים, ולכן היה צורך להפריד בין המינים גם בזמן תפילה, מטעמי צניעות. הימצאותן של נשים בבית הכנסת היתה עלולה להסיח את דעתם של הגברים בזמן התפילה. אבל בזמננו (בלשון הפוסקים "האינדא"), הגברים רגילים לפגוש נשים ולשבת איתן בכל מיני מקומות ונסיבות, ובכל תחומי החיים, כגון לימודים, עבודה, בילויים ועוד. כתוצאה מכך, ישיבה עם נשים בבית כנסת אינה גורם המונע מן הגברים להתרכז בתפילה. אם כן המחיצה אינה מוסיפה לתפילה בבית הכנסת. ואולי להפך, המחיצה גורמת לנשים הרגשה של ניכור ונחיתות, ויש נשים הנמנעות בשל כך להגיע לבית הכנסת.³³ לכן אפשר לומר, שהמחיצה אינה מתאימה יותר למציאות החברתית בימינו, ואינה מוסיפה לאיכות עבודת ה'.

המושגים "האינדא" ו"רגילות" כמקור לשינוי בהלכה

פוסקים רבים השתמשו במשך הדורות בטענות של "האינדא" [=עכשיו] (כלומר שינוי במצב ובזמן), ושל "רגילות", כבסיס לשינויים בהלכה ובמנהג.³⁴

בתשובה בעניין מחיצה השתמש גם הרב יחיאל יעקב ויינברג*, בעל שרידי אש, בטענה של שינוי הזמן. בתשובה זו הוא דן במחלוקת שבין הרב משה פיינשטיין* ורבני הונגריה בדבר גובה המחיצה. הרב פיינשטיין הסתפק במחיצה של י"ח טפחים*, לעומת רבני הונגריה שדרשו מחיצה "מעל הראשים". וכך כותב בעל שרידי אש (חלק ב', סימן י"ד, עמ' כ"ט-ל'):

אמנם רבני אונגארן מחמירים מאוד ודורשים שהמחיצה תהיה גבוהה למעלה מראשי הנשים, ועוד מרחיקים לכת ודורשים שבאם אין בבית הכנסת מחיצה כזו אסור להתפלל שם, ואסור לנשים לבוא ולהתפלל ומוטב שישארו בבתיהם. וודאי שכונתם לטובה, לשמור על הצניעות כפי שהיתה נהוגה בדורות הקודמים, אבל בזמננו נשתנה המצב ונשתנו הטבעים, והנשים אם תשארנה בבית ולא תבואנה לבית הכנסת תשתכח מהם תורת היהדות לגמרי, ובוודאי שאסור להדיחן ולהרחיקן בגלל חומרא יתירה שאין לה יסוד מוצק בש"ס ופוסקים.

אפשר להשתמש בטענותיו של הרב ויינברג* ולהגיע למסקנה, שאפשר לבטל את המחיצה לחלוטין:

– "בזמננו נשתנה המצב ונשתנו הטבעים", ובחברה מודרנית שבה נשים וגברים רגילים להיות יחד, המחיצה בבית הכנסת אינה נחוצה ואינה מוסיפה כלום לאיכות התפילה;

33 יש אמנם חוגים ושכונות המפרידים בין נשים לגברים בכל תחומי החיים, וכמובן שבקהילות אלו, לא יתאים שינוי בנוהג של הפרדה בבית הכנסת.

34 ראה דוגמאות אצל גולינקין, עמ' 195, הערות 21-22.

- המחיצה מרחיקה נשים רבות מבית הכנסת, ו"אסור להדיחן ולהרחיקן";
- המחיצה היא לא חובה כי אם רק "חומרה יתירה שאין לה יסוד מוצק בש"ס ופוסקים".³⁵

פוסקים השתמשו גם בטענה של "רגילות" על מנת לשנות או לבטל הלכות או מנהגים, ונסתפק בדוגמא אחת.³⁶ בשרידי אש הנ"ל מזכיר הרב ויינברג,³⁷ שהרגילות היא הסיבה לכך שהרב פיינשטיין* הסתפק במחיצה נמוכה יחסית. וכך כותב בעל שרידי אש:

ומה שהנשים הולכות פרועות ראש – כבר כתב בספר אגרות משה שיש לסמוך על הר"י* והרמב"ם* שאין השער ערוה לעניין קריאת שמע ותפילה,³⁷ ומכל שכן בזמננו שרובא דרובא [= רוב רובן] הולכות פרועות ראש וכבר הורגלו בזה ואין השערות בגדר מקומות שדרכן לכסותן, וכך כתב בערוך השולחן.

כלומר, בזמננו רוב הנשים אינו לובש כיסוי ראש והגברים רגילים בכך, ולפיכך השערות אינן נחשבות עוד לערוה.

כמובן שהרב פיינשטיין* לא השתמש בטענה זו כדי לבטל את המחיצה, כי לדעתו מדובר ב"איסור מדאורייתא*", אבל בעל שרידי אש מסביר שבעניין "שער באשה ערוה", שהוא רק איסור מדרבנן (ראה בתלמוד, ברכות כ"ד ע"א), הרב פיינשטיין התיר לבטל את האיסור בגלל "רגילות".

אם אפשר לבטל איסור מדרבנן בגלל רגילות, קל וחומר שהרגילות מאפשרת לבטל את המחיצה, שהיא מנהג שאינו נזכר במקור תלמודי.

ובכן ניתן לסכם ולומר, שמותר לבטל את המנהג של המחיצה בבית הכנסת בגלל שינויים חברתיים בזמנינו ובגלל רגילות.

5) סיכום והלכה למעשה

א) ראינו שלדרישת ההפרדה בין נשים לגברים בבית הכנסת אין יסוד בתלמוד ובספרות ההלכתית מימי התלמוד ועד למאה התשע-עשרה. מתברר איפוא שנוהג זה של הפרדה בין המינים הוא מנהג ולא הלכה.

ב) מבחינת היסטורית הוכחנו לעיל, שהמחיצה או עזרת הנשים לא היו קיימים בבית הכנסת העתיק. העדות הראשונה מבית כנסת היא מפוסטאט שבמצרים במאה הי"א, ומאז יש עדויות למחיצה בספרד ובאשכנז.

35 ראה גולינקין, עמ' 195-196.

36 עוד דוגמאות ראה אצל גולינקין, עמ' 196.

37 הרב ויינברג מסתמך על אגרות משה אורח חיים, חלק א', סימן מ"ב ד"ה הנה בדבר, אבל באגרות משה כתוב "אין השיער ערוה לעניין קריאת שמע ודברי תורה".

המחיצה בבית הכנסת

- ג) הוכחנו שמותר לבטל מנהג זה על פי העיקרון של "האידינא" או השתנות הטבעים, מפני שגברים בזמננו רגילים להיות בקרבת נשים בכל מיני נסיבות. מנהג המחיצה התאים למצב החברתי של ימי הביניים, אבל אינו מתאים לחברה המודרנית המעורבת.
- ד) הרבה נשים מודרניות אינן מרגישות נוח להתפלל במקום שיש בו מחיצה. מותר איפוא לבטל את המחיצה כדי לקרב נשים אלו לבית הכנסת.
- ה) בתשובתו מוסיף הרב גולינקין ש"יש מספיק ניכור ובדידות במשפחה המודרנית. בית הכנסת צריך להיות מקום של איחוד המשפחה, לא של הפרדתה".³⁸

ספרות

אלון – מנחם אלון, המשפט העברי, מהד' ג', ירושלים, תשמ"ח

ברוטן, נשים – Bernadette J. Brooten, *Women Leaders in the Ancient Synagogue*, Chico, California, 1982, pp. 103-141, 250-262

גולינקין – הרב דוד גולינקין, "המחיצה בבית הכנסת", מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות, ירושלים, תשס"א, עמ' 179-203 (זהו נוסח מורחב של תשובה שהופיעה בתשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל, כרך ב', ירושלים תשמ"ז, עמ' 5-20)

גייקובס – Louis Jacobs, *A Tree of Life*, Oxford, 1984

גוטל – משה נריה גוטל, "השתנות טבעים: מענה הלכתי, אמוני או טבעי להתנגשויות הלכה ומציאות?", בכל דרכיך דעהו 7 (קיץ תשנ"ח), עמ' 33-47

ליטווין – ברוך ליטווין, עורך, קדושת בית הכנסת, ניו-יורק, תשי"ט (בעברית, בידיש ובאנגלית)

ספראי, עזרת נשים – שמואל ספראי, "האם היתה קיימת עזרת נשים בבית הכנסת בתקופה העתיקה?", תרביץ ל"ב (תשכ"ג), עמ' 329-338 = ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד, הקיבוץ המאוחד, 1983, עמ' 94-104 = בימי הבית ובימי המשנה, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 159-168. אנו מפנים לנוסח שבתרביץ.

ספראי, מומנט – Ze'ev Safrai, *Moment* 14/9 (April 1990), pp. 6-9

קוטלר – הרב אהרן קוטלר, "איסור תערובת אנשים ונשים בבית הכנסת", בתוך ליטווין, עמ' כ"ד

ספרות עזר בסיסית

מבוא לתורה שבעל פה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, 1991

שטיינזלץ, עדין, מדריך לתלמוד, מושגי יסוד והגדרות, ירושלים, 1984

שכטר, יוסף, אוצר התלמוד, ביאורי מונחים ומושגים, עניינים וכללים בתלמוד הבבלי, לוד, 1990

אישים

המאירי – רבי מנחם בן שלמה המאירי (פרובנס, 1249-1315). מחבר הפירוש "בית הבחירה" על רוב מסכתות התלמוד*.

ויינברג – הרב ד"ר יחיאל יעקב ויינברג (רוסיה, גרמניה, שוויץ, 1885-1966). הרקטור האחרון של בית המדרש לרבנים בברלין, איש הלכה ופוסק, בעל שאלות ותשובות "שרידי אש".

יוספוס פלביוס – הסטוריון יהודי שחי במאה הראשונה לספירה. ספריו מהווים מקור, ולפעמים אף מקור יחיד, לעובדות שונות בתולדות עם ישראל, בייחוד בתקופת המרד נגד הרומאים וחורבן הבית.

סולובייצ'יק – הרב ד"ר יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק (ליטא וארה"ב, 1903-1993). ראש ישיבה באוניברסיטת ישיבה בניו יורק, שעיצב דור שלם של רבנים אורתודוקסים בארה"ב. ה"רב" כפי שקראו לו תלמידיו, לא הירבה לכתוב פסקי הלכה, אך כתב ספרי הגות חשובים, כגון "איש האמונה הבודד", "קול דודי דופק" ו"איש ההלכה".

פיינשטיין – הרב משה פיינשטיין (ליטא וארה"ב, 1895-1986). בעל תשובות "אגרות משה", אחד מגדולי הפוסקים בימינו שסמכותו מקובלת על ידי רוב החוגים האורתודוקסיים.

רא"ש – רבינו אשר בן יחיאל (אשכנז וספרד, 1250 לערך-1327). פוסק חשוב ששילב את אסכולות אשכנז וספרד. ספרו החשוב בהלכה הוא "פסקי הרא"ש". הוא כתב גם חידושים לתלמוד* ושאלות ותשובות רבות.

רי"ף – רבינו יצחק אלפסי (פס וספרד, 1013-1103). מחבר ספר הלכות לפי סדר התלמוד*.

רמ"א – רבי משה איסרליש (פולין 1525-1572). כתב את "דרכי משה" על ארבעה טורים לרבי יעקב בן אשר, וההגהות הידועות בשם ה"מפה" על ה"שולחן ערוך" לרבי יוסף קארו. הגהותיו הוסיפו את הדינים והמנהגים של אשכנז ובכך השלימו את השולחן ערוך והפכו אותו לספר הפסיקה המקובל בכל העולם היהודי עד ימינו.

רמב"ם – רבי משה בן מיימון (ספרד ומצרים 1135-1204). רופא, פילוסוף, ואיש הלכה. מחבר ה"משנה תורה", קודקס מקיף של כל ההלכות עד ימיו. הרמב"ם כתב גם פירושים למשנה* ולתלמוד*, שאלות ותשובות וחיבורים פילוסופיים (כמו "מורה נבוכים") ורפואיים רבים.

רע"ב – רבינו עובדיה מברטנורא (איטליה וארץ ישראל, 1450 לערך-1516). מחבר הפירוש הקלאסי והמקיף למשנה*, המבוסס על רש"י ורמב"ם.

תפארת ישראל – רבי ישראל ליפשיץ (אשכנז, 1782-1860). זהו פירושו החשוב למשנה*.

מושגים

אמוראים: חכמי התלמוד* בין השנים 220-500, שפעלו בישיבות ארץ ישראל ובבל. **בעל קרי:** אדם שיצאה ממנו שכבת זרע. בתקופת התלמוד הוא היה טמא עד שטבל במקווה.

דאורייתא: דין שמקורו בתורה.

דרבנן: דין מדברי חכמינו (דהיינו, מתקופת עזרא ועד לסוף תקופת התלמוד).

הקהל: קריאת חלקים מהתורה (מספר דברים) פעם בשבע שנים על ידי המלך לכל ישראל (אנשים, נשים וטף) במוצאי יום טוב הראשון של חג הסוכות, בחצר בית המקדש.

טפח: מידת אורך בסיסית בהלכה, השווה לאגרוף סגור או לארבע אצבעות, כעשרה סנטימטר.

מגן אברהם: אחד מהפירושים החשובים ביותר על השולחן ערוך*; נכתב על ידי הרב אברהם גומבינר (פולין, 1637-1683).

משנה: קובץ הלכתי בעיקרו, שערך רבי יהודה הנשיא בסביבות השנה 200 לספירה.

סוגיא: יחידה ספרותית בתלמוד*, הדנה בנושא מסוים.

סייג לתורה: (סייג = גדר). איסורים מדרבנן*, שנוספו על ידי החכמים כדי להרחיק את האדם מאיסורים מדאורייתא*.

ספרות הפוסקים: ספרות בתר-תלמודית, שמטרתה לפסוק הלכה.

שולחן ערוך: ספר פסקים מהמאה השש-עשרה, שנכתב על ידי רבי יוסף קארו (ספרד וארץ ישראל, 1488-1575), שנוספו לו הגהות הרמ"א*; בעל ההשפעה הגדולה ביותר בתחום ההלכה עד ימינו.

שמיטה: כל שנה שביעית חל איסור לעבד את השדות בארץ ישראל (שמיטת קרקעות). כמו כן החובות בטלים (שמיטת כספים).

תוספתא: קובץ של ברייתות (הלכות חיצוניות) שנערך על פי סדר המשנה בדור שלאחריו.

תלמוד: קובץ של ספרים הכולל את המשנה* מתקופת התנאים* ואת הגמרא, הדיונים של האמוראים* על המשנה. התלמוד הבבלי הפך לבסיס לכל התפתחות הלכתית שלאחריו.

תנאים: חכמי המשנה* שפעלו בארץ ישראל מסוף תקופת הבית השני ועד שנת 220. הם חיברו את המשנה* וגם ברייתות (הלכות חיצוניות) רבות, כגון מדרשי ההלכה והתוספתא*.

תקנה: הלכה שתוקנה על ידי חכמים או רבנים לטובת הציבור, המתבקשת לאור מציאות חדשה.